

3

ErfgoedBrief Breda

Middeleeuwse erven	2
Pand voor Pand	5
Monumenten in uitvoering	6
Monumenten komen tot leven	9
Breda, stad van de Nassaus	11

Jaaroverzicht

Johan Hendriks Openheid en transparantie in beleid en uitvoering zijn fundamentele voorwaarden bij het opbouwen van een draagvlak bij de bevolking. Dat geldt vooral voor het erfgoed. Immers, vele Bredanaars gaat het eigen erfgoed aan het hart. Of het nu om monumenten gaat of om archeologische zaken, bijna dagelijks wordt in kranten aandacht gevraagd voor de historische verworvenheden of de (vermeende) historische waarden die aandacht krijgen of verloren (dreigen te) gaan.

>>>

De Vakdirectie Cultuur hecht aan die transparantie. Daarom wordt in deze ErfgoedBrief een overzicht gegeven van de werkzaamheden op het gebied van het erfgoed in het jaar 2004. In een kort overzicht wordt u op de hoogte gebracht van datgene wat er op het gebied van archeologie, bouwhistorisch onderzoek en monumentenzorg is gebeurd.

Het belangrijkste archeologische onderzoek vond plaats aan de zuidoostkant van Prinsenbeek. Daar zijn we gestoten op boerderijcomplexen uit onder andere de 12^e eeuw. Deze boerderijen zouden een rol gespeeld kunnen hebben in het ontstaan van het dorp Princenhage en het gehucht Westrik. Samen met het onderzoek in Breda-West komen gegevens voorhanden die ons de dynamiek in die periode doet leren begrijpen.

Het bouwhistorisch onderzoek, waarover al in ErfgoedBrief 2 uitgebreid werd verhaald, levert steeds meer gegevens op over middeleeuwse huizen in de historische binnenstad van Breda die schuil gaan achter (soms veel) latere gevels. Het onderzoek in de stad gaat gepaard met archiefonderzoek. Daardoor zijn we veel beter in staat om het bouwkundig erfgoed op waarde te schatten. Niet zelden leidt dat tot een beschermde status. Zo konden in 2004 diverse monumenten aan de rijkslijst worden toegevoegd en kon de school aan de Verbeetenstraat de status van gemeentelijk monument worden verleend.

Om een compleet overzicht mogelijk te maken is het aantal pagina's van acht naar twaalf uitgebreid. Mede dankzij uw positieve reacties waardoor bijna 1500 belangstellenden dit blad nu ontvangen. Daar zijn we trots op. Net zoals we dat zijn op het feit dat Breda in de 15^e en de eerste helft van de 16^e eeuw haar bloei-periode kende. Breda was toen de stad van de Nassaus.

Middeleeuwse erven

Een overzicht van de belangrijkste archeologische onderzoeken in Breda in 2004

Johan Hendriks | Ria Berkvens In 2004 zijn zes belangrijke onderzoeken uitgevoerd door het Bureau Cultureel Erfgoed van de gemeente Breda. In vrijwel alle gevallen werd de archeologische firma BAAC uit 's-Hertogenbosch gevraagd te assisteren bij het veldwerk. De onderzoeken zijn Adriaan Klaassenstraat, Zandooijes, Westrik, Tolbrug, Kasteel van Breda en Markendaalseweg. Het laatste onderzoek is in ErfgoedBrief Breda 2 uitgebreid beschreven en komt hier niet meer aan bod.

Adriaan Klaassenstraat

Het meest omvangrijke onderzoek van 2004 vond plaats aan de Adriaan Klaassenstraat, waar een nieuw bedrijventerrein wordt gevestigd. Het terrein ligt aan de Ettensebaan en aan weerszijden van de huidige Heilaardreef, ten westen van de Westerparklaan. Het onderzoek sluit dus goed aan bij dat van Breda-West, dat onlangs is gepubliceerd. Het te onderzoeken terrein was 6 ha groot, waarvan 3000 m² al aan het einde van 2003 is onderzocht door middel van proefsleuven. Aan het begin van 2004 werd het werk voortgezet in een zogenaamd Definitief Archeologisch Onderzoek. In totaal is 23.100 m² opgegraven.

Uit het onderzoek bleek dat we hier te maken hadden met de rand van een met veen gevulde dalvormige laagte op de oostelijke flank van een

hoge dekzandrug, juist ten noorden van de dorpskern van Princenhage. Tijdens het proefsleuvenonderzoek bleken er sporen uit twee verschillende perioden tevoorschijn te komen. Het gaat daarbij om sporen van een laat-middeleeuwse boerderij en een aantal greppels van belegeringswerken, die kunnen worden toegewezen aan de belegeringen van Spinola (1624/1625) of van Frederik Hendrik (1637). Verdere gegevens ontbreken vooralsnog.

Interessanter is de vondst van een hoevecomplex, dat mogelijk een rol heeft gespeeld in het ontginnen van een stuk land. In de zuidoosthoek van het opgravingsterrein bevond zich een boerenerf dat aan de noorden westzijde was omgeven door greppels. Deze kunnen worden geïnterpreteerd als een erfafscheiding; aan de oostzijde vormde een depressie

Het landelijk gebied tussen Breda en Prinsenhage tijdens het beleg van 1637 met centraal de linies die het onderzoeksgebied in Heilaar kruisten.

Particuliere collectie

Maas en in Zuid-Limburg kan de hierboven genoemde datering worden verscherpt tot 1125-1150. In een van de aangetroffen kuilen is een spinsteentje gevonden. Het wijst op verwerken van textiel (wol?). In een van de paalkuilen is een stukje van een maalsteen gevonden. Ten zuiden van de boerderij bevond zich een klein bijgebouw van 3,60 m lang en 2,40 m breed en een vloeroppervlak was 58 m². De schuur was noordwest-zuidoost gericht en had dus een andere oriëntatie dan de boerderij. Mogelijk was dit bijgebouw ook bootvormig, maar dat was niet meer na te gaan. Ook de plekken van de ingangen waren niet meer te herkennen.

Zandoogjes

Aan de oostzijde van de Westerparklaan, tussen de Ettensebaan en Zandoogjes werd in maart 2004 een aansluitend archeologisch onderzoek uitgevoerd. De onderzoekslocatie was 44.550 m² groot, waarvan 1340 m² door middel van proefsleuven werd onderzocht. De belangrijkste sporen zijn die van twee zespalige voorraadschuren of spiekers en een vierpalige spieker uit de IJzertijd en een kleine bootvormige schuur uit de late Middeleeuwen. Eén spieker is blijkbaar met graan en al verbrand. In de met houtskool opgevulde paalkuilen werden namelijk resten van graan, kaf, hout en wilde planten gevonden. De sporen wijzen op een of meer erven die in de buurt gelegen kunnen hebben, maar bij het onderzoek niet zijn aangetroffen. Het onderzoek toont aan dat de hierboven beschreven middeleeuwse boerderij niet als een geïsoleerd verschijnsel mag worden gezien. Hoewel het nog te vroeg is om nu al conclusies te trekken, achten wij het niet onmogelijk dat de aangetroffen sporen behoren aan de bewoning die direct voorafgaat aan de stichting van het dorp Princenhage. >>>

(laagte) mogelijk eveneens een grens. Binnen het erf bevonden zich een boerderij en een bijgebouw of schuur. De bij het erf behorende waterput is niet aangetroffen en zal op het niet onderzochte deel hebben gelegen. Het gaat hier om een plattegrond van een 20 m lange en maximaal 12,5 m brede bootvormige boerderij. Zulke bootvormige boerderijen zijn drieschepige constructies met een middenruimte en twee smalere opslagruimten tegen de wanden. De boerderij werd gebouwd met gebruik van gebinten, waardoor er altijd paren van dakdragende palen zijn geweest. In dit geval was er sprake van zes gebinten. Het gebouw was oost-west georiënteerd. Aan deze beide korte zijden bevonden zich de ingangen. Mogelijk is die aan de westzijde het meest gebruikt, omdat hier sporen zijn gevonden van

een ingangsconstructie. De gehele boerderij had een vloeroppervlak van 235 m², de centrale ruimte mat 99 m². De houten palen van de boerderij zijn natuurlijk al lang verdwenen, maar de kuilen waarin die palen werden ingegraven voor de stevigheid van het gebouw waren heel erg goed zichtbaar. De paalkuilen hadden een doorsnede van gemiddeld 50 cm. Een aantal palen was dubbel uitgevoerd. Dat wijst erop dat er verbouwingen hebben plaatsgevonden. Enkele kernen van de paalgaten, de plek dus waar in het verleden de dakdragende paal stond, bevatte verbrande leem. Dat wijst erop dat het gebouw verbrand kan zijn. De bootvormige plattegrond kan typisch genoemd worden voor de 12^e eeuw. Uit scherven van kogelpotardewerk, keramiek dat vervaardigd was in Paffrath bij Bonn, Andenne aan de

boven **Spinsteentje, gebruikt voor het spinnen van de wol, Andenne aarderwerk, 12^e eeuw.**

boven **Breda, Adriaan Klaassenstraat, gebouw 1 richting Ettensebaan. De sporen van de huisplattegrond na het couperen. onder Aanzicht vanuit het park Valkenberg van de 16^e-eeuwse kademuur en de voorliggende moderne klampmuur. Op de achtergrond is de rest van een gewelfdoorgang zichtbaar.**

Westrik

Een soortgelijke ontwikkeling verwachten we in de omgeving van het gehucht Westrik ten zuidoosten van Prinsenbeek. Aan het einde van 2004 werd op het voormalige Savalterrein, direct ten westen van de spoorlijn een onderzoek uitgevoerd op een 12.400 m² groot terrein, waarbij ongeveer 5% door middel van proefsleuven werd onderzocht. Ook hier stootten we op een bootvormige boerderijplattegrond van 14,30 x 8,90 m. Deze drieschepige constructie was opgebouwd uit vijf gebinten. Het aangetroffen aardewerk, waaronder materiaal dat in Andenne aan de Maas werd vervaardigd, wijst op een datering in de 11^e/12^e eeuw.

Een ander opvallend verschijnsel was de plattegrond van een boerderij uit de periode kort voor het begin van de jaartelling. Dit oost-west georiënteerde rechthoekige gebouw van 18 x 8,5 m was tweeschepig, bestaande uit een rij middenstaanders die de nok van het dak droegen en twee parallelle rijen palen van de wanden. De ingangen bevonden zich in het midden van de lange zijden. Een soortgelijk gebouw werd in Oss aangetroffen. In 2005 volgt een definitief onderzoek op deze plek.

Tolbrug

Het laatste onderzoek dat hier beschreven moet worden is dat aan de Tolbrug. Hier werd op het kruispunt Tolbrugstraat - Markendaalseweg in het voorjaar van 2004 een kort onderzoek uitgevoerd naar de mogelijke resten van oude bruggen over de Mark. De aangetroffen funderingen bleken te behoren bij een uit ijsselsteentjes opgemetselde kademuur en bij een bakstenen bruggenhoofd uit de 19^e en 20^e eeuw. Er zijn geen sporen van oudere bruggen gevonden. Voorafgaand aan het onderzoek werd hier een technisch onderzoek uitgevoerd met grondradar. Dit proefproject leverde onvoldoende informatie op over datgene wat hier te verwachten was. De bruggenhoofden werden weliswaar zichtbaar op de scans, maar bleken uiteindelijk op een andere plaats te liggen. Wij hebben daaruit de conclusie getrokken dat grondradar voor dit soort van onderzoek vooralsnog niet toereikend is.

Kasteel van Breda

Bij grootschalige restauratiewerkzaamheden aan de kademuuren van het kasteelcomplex aan de Valkenbergzijde kwam bij toeval het oorspronkelijke 16^e-eeuwse muurwerk aan het licht. Het betreft hier een onderdeel van de verdedigingswerken rond het kasteel die verborgen zaten achter moderne muren. Op regelmatige afstand werden steunberen aan de binnenzijde ontdekt waarmee de muur in een achterliggende wal was verankerd. Tevens werden resten van overwelfde doorgangen door deze wal aangetroffen.

Literatuur

- R.M. Jayasena, *Breda. Adriaan Klaassenstraat Bedrijven* BAAC rapport 03.172 (Breda/'s-Hertogenbosch 2004).
- R.M. Jayasena, *Begraven in een bloemkoolveld. Sporen van een 12^e-eeuws boenerf aan de Adriaan Klaassenstraat, Breda* BAAC rapport 04.008 (Breda/'s-Hertogenbosch 2004).
- R.M. Jayasena, *Muren in de Mark. Breda, Tolbrug* BAAC rapport 04.009 (Breda/'s-Hertogenbosch 2004).
- R.M. Jayasena, *Breda. Zandoogjes* BAAC rapport 04.045 (Breda/'s-Hertogenbosch 2004).
- L.I. Kooistra, *Een archeobotanische inventarisatie van een vindplaats aan de Zandoogjes (BR-84-04)*, Biax-rapport 97, (Zaanstad 2004).

Pand voor Pand

De binnenstad minutieus in beeld gebracht

Kees van Roon | Gerard Otten Veel panden in de Bredase binnenstad hebben geen officiële status als rijksmonument of gemeentelijk monument, maar dat wil niet zeggen dat deze panden niet monumentwaardig zijn. Vaak gaan achter 19de-eeuwse gevels middeleeuwse panden schuil. 'Onze bouwhistoricus is dit pand voor pand, kamer voor kamer, zeer minutieus in beeld aan het brengen', aldus wethouder André Adank. Een verslag van het Bouwhistorisch Onderzoek Binnenstad (BOB) in 2004.

Zicht op het bouwblok tussen Haven en Visserstraat gezien van de overzijde van de Haven, circa 1920

Collectie Stadsarchief, Den Haag

Het BOB-proefproject werd uitgevoerd naar **bouwblok Vismarktstraat – Havermarkt – Haven – Potkanstraat**. De resultaten van het onderzoek, uitgevoerd door bouwhistoricus Jan Kamphuis en historica Ester Vink, zijn weergegeven in de brochure *Een bijzonder stukje Bredase binnenstad*. Voor de geïnteresseerde is deze brochure nog

steeds te verkrijgen. Het contactadres van Bureau Cultureel Erfgoed staat achterop deze ErfgoedBrief.

Het einde van het onderzoek naar de panden in **bouwblok Vismarktstraat – Haven – Kraanstraat – Schoolstraat** is in zicht. De meeste panden zijn bezocht en de plattegronden zijn, voor zover mogelijk, in tekening gebracht. Het bouwblokonderzoek moet nu nog worden afgerond door middel van een eindrapportage. Deze zal worden uitgebracht door de gemeente Breda in nauwe samenwerking met Dröge, Bureau voor Bouwhistorie te Leiden. Het meest interessante pand dat in dit bouwblok is onderzocht, is het huis De Vijf Haringen, Vismarktstraat 20, een complex pand met oude kelders en kappen en oude bijgebouwen en een zeer fraai interieur.

Bouwblok Haven – Potkanstraat – Visserstraat – Tolbrugstraat zal op de zelfde wijze worden afgerond door middel van een rapportage, zodra dat van het hierboven beschreven bouwblok is voltooid.

In **bouwblok Tolbrugstraat – Nieuwstraat – Markendaalseweg – Nieuwe Weg** zijn helaas weinig oude panden meer te vinden. Enkele panden zijn bekeken. Het vooronderzoek naar de informatie in de pondboeken en vestbrieven is uitgevoerd.

Het archiefonderzoek naar de panden in **bouwblok Reigerstraat – Schoolstraat – Cingelstraat – Kasteelplein** is gestart. Ook dit is een bijzonder interessant bouwblok. Hierin bevinden zich namelijk de resten van de Huizinge van Elderen, een van de grootste Bredase hofhuizen. Van Reigerstraat 22 is al een bouwhistorisch rapport aanwezig. Voor de overige panden zal de

bouwhistorische verkenning uitgevoerd worden in het komende maanden.

Intussen is Gerard Otten ook nog bezig de indexen op de Akten Magistraal en de Notulen van de Magistraat in te voeren in een bestand. Genoteerd worden allerlei feiten die belangrijk zijn voor de archeologie, het project BOB en het project

Breda's Cultureel Erfgoed in Beeld. Het gaat hier om feiten over onder andere:

barakken • beerputten en secreten (toiletten) • boerderijen in de stad • bomen • bouwverordeningen • brandveiligheid • bruggen • doelen, fortificatiën • de galg • gangen en stegen • hofhuizen • huizen (luifels, palen aan de straat) • kaden en beschoeiingen • kelders • kerken en

kapellen • kerkhoven • kloosters • koetshuizen • de kraan • lege erven • lijnbanen • markten • molens • muren en torens • openbare gebouwen • putten en pompen • rieten daken • straatlantaarns • diverse straten • vaarten en rullen • vuilnis (bijzonder interessant voor de archeologie) • zand halen.

De brochure *Een bijzonder stukje Bredase binnenstad* is op verzoek nog verkrijgbaar.

Monument in uitvoering

Marc Berends De Monumentenwet 1988 en de Monumentenverordening 1994 bepalen dat er geen werkzaamheden aan een beschermd monument mogen worden uitgevoerd zonder dat het College van Burgemeester en Wethouders hiervoor een vergunning heeft afgegeven. Dit is de monumentenvergunning. Daarnaast moet een bouwvergunning worden aangevraagd.

In 2004 heeft de gemeente Breda drieënzestig aanvragen voor een monumentenvergunning ontvangen. Deze verzoeken variëren van een eenvoudig verzoek om onderhoud te mogen plegen tot grootschalige restauratie- of herbestemmingplannen. Ongeveer 90% van deze plannen krijgt daadwerkelijk een monumentenvergunning.

Bij veel projecten speelt de gemeente Breda al voor de vergunningaanvraag een actieve rol. De aanwezige kennis van historische materialen en technieken, evenals de kennis van regel-

geving wordt ingezet om plannen te verbeteren alvorens de vergunningen worden aangevraagd. Indien de kennis niet aanwezig is worden externe partijen, zoals de Rijksdienst voor de Monumentenzorg of een bouwhistoricus bij de planvorming betrokken.

Een goede voorbereiding van de plannen is nog geen garantie voor een goede uitvoering van de werkzaamheden. Voor de controle op de uitvoering heeft de gemeente Breda een inspecteur monumenten aangesteld. Er is voor gekozen om niet alleen als waakhond op te treden, maar ook mee te denken bij problemen tijdens de uitvoering. Door de inbreng van specialistische kennis over de uitvoering van restauratiewerken kan worden voorkomen dat onherstelbare schade aan monumenten wordt toegebracht.

De bouwkundige aanpassing van de Koepelgevangenis is een voorbeeld waar de gemeente Breda actief bij het proces is betrokken.

De Koepel

Veel van de gebouwen op het terrein van de Penitentiaire Inrichting Breda, waaronder het cellengebouw (de Koepel), zijn sinds 2001 aangewezen als rijksmonument. Het cellengebouw is een vierlaags gebouw op een ronde plattegrond met een diameter van 63 meter. Het is afgedekt met een koepeldak wat de totale hoogte op bijna 38 meter brengt. De Rijksgebouwendienst (eigenaar van het pand) heeft in 2003 kenbaar gemaakt de komende jaren groot onderhoud te willen gaan plegen aan de koepel. Door de wijziging van de Woningwet in 2003 zijn onderhoudswerkzaamheden altijd vergunningsplichtig. Het is dus noodzakelijk om voor deze werkzaamheden zowel een monumentenvergunning als een bouwvergunning aan te vragen. In overleg met de gemeente Breda heeft Rijksgebouwendienst een meerjarenplanning (op hoofdlijnen) gemaakt. Deze planning vormt de basis voor de aanvraag tot monumentenvergunning. De gemeente Breda heeft voor alle geplande werk-

zaamheden een monumentenvergunning afgegeven onder de voorwaarde dat voor iedere fase een nadere uitwerking moet worden ingediend. De gekozen werkwijze zorgt ervoor dat niet steeds opnieuw een monumentenvergunning hoeft te worden aangevraagd. De planning van de uitvoering van de werkzaamheden is daardoor niet meer afhankelijk van de proceduuretijd van de monumentenvergunning (meestal meer dan drie maanden). Bovendien kan in het geval van calamiteiten snel worden ingegrepen.

Bij de uitvoering van de onderhoudswerkzaamheden is steeds de inspecteur monumenten betrokken. Hierbij heeft hij advies kunnen geven bij diverse problemen tijdens de uitvoering. Twee voorbeelden hiervan zijn:

- Een zinken dak heeft normaal een levensduur van ongeveer 100 jaar. Bij de inspectie is gebleken dat door een fout in de detaillering al na ongeveer 20 jaar grote delen van het zink moeten worden vervangen. >>>

Om de werkzaamheden aan het dak van de koepel mogelijk te maken is een zeer complexe steiger gebouwd.

boven **Het landgoed Burgst krijgt een bescherming als historische buitenplaats. De rode lijn geeft het gebied aan wat onder de bescherming van de Monumentenwet 1988 zal komen te vallen.** Onderliggende topografische kaart: Afdeling Geoinformatie, Gemeente Breda

>>>

Samen met de betrokken partijen heeft de inspecteur monumenten een juiste detaillering ontwikkeld om te voorkomen dat over 20 jaar opnieuw het zink moet worden vervangen.

- Het vervangen van de slechte goten maakt deel uit van de werkzaamheden. Omdat er nu een steiger om het gebouw staat moet worden beslist in hoeverre ook goten die nog niet geheel aan vervanging toe zijn worden vervangen. De inspecteur monumenten en de door hem ingeschakelde deskundige van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn bij deze afweging betrokken.

Nieuwe monumenten

In 2004 is een gemeentelijk monument aangewezen; de school in de Verbeetenstraat te Breda.

Nadat in 2001 circa 120 rijksmonumenten uit de periode 1850 - 1940 (jongere bouwkunst) zijn aangewezen heeft de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het aanwijsbeleid verscherpt. Dit heeft tot gevolg dat er in 2004 slechts enkele aanwijsprocedures zijn gevoerd. Het betreft enkele panden in Teteringen, de Klokkenberg in het Markdal en de historische buitenplaats Burgst. Daarnaast is in 2004 de aanwijzing tot rijksmonument van de voormalige

Heilig Hartkerk door de Raad van State bevestigd.

Burgst

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft aan de gemeente Breda advies gevraagd over de uitbreiding van de bescherming van het landgoed Burgst in de Haagse Beemden. Door de uitbreiding komen naast de al beschermde reststructuur van het oorspronkelijke 'kasteel', het jongere landhuis en de twee Vlaamse schuren en ook bijgebouwen, de parkaanleg, infrastructuur en een akkercomplex onder de bescherming van de Monumentenwet te vallen. De gemeente Breda heeft in 2004 een positief advies inzake de aanwijzing gegeven. Naar verwachting zal de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in 2005 een beslissing over de uitbreiding van de bescherming nemen. Gelukkig is bescherming van het landgoed Burgst nog mogelijk. Bij het ontwerp van de Haagse Beemden is namelijk gekozen om het algemeen aanvaarde ruimtelijke ordeningsprincipe van het bouwen van een compacte stad bewust losgelaten. Ondanks de gebrekkige bescherming van het landgoed Burgst hebben de ontwerpers goed aangevoeld dat het landgoed als geheel een grote cultuurhistorische waarde vertegenwoordigt en dus het uitgangspunt

voor het ontwerp dient te zijn. Het landgoed is de drager van de Haagse Beemden geworden en de wijk is er als het ware omheen gevouwen. Wij kunnen bij dit ontwerpproces spreken van culturele planologie avant la lettre.

Met de voorgestelde uitbreiding van de bescherming van het geheel als complex – naast die van de afzonderlijke, samenstellende onderdelen – wordt de samenhang van de onderdelen (en dus ook het streven naar het behoud of zorgvuldige ontwikkeling daarvan) als belang naar voren gebracht. Wijziging van een onderdeel moet derhalve ook worden gezien als een wijziging van het geheel; een afweging van de belangen moet dan ook tevens in dat bredere verband plaatsvinden.

Heilig Hartkerk

De neogotische Heilig Hartkerk is ontworpen door de architect P.J. van Genk (1844-1919) en rond 1930 in de stijl van het oorspronkelijke ontwerp uitgebreid. Het gebouw is met zijn voorgevel markant gesitueerd aan de buitenzijde van een flauwe bocht in de Baronielaan, waardoor het in beide richtingen zeer beeldbepalend is in deze deftige laan. Door de leegloop van kerken vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw zijn vele kerken gesloten en gesloopt. In 1984

links **Het landhuis Burgst.**
Collectie Stadsarchief Breda

rechts **De Baronielaan in haar
oorspronkelijke opzet. Zelfs
met dubbele bomenrij midden
in het straatprofiel is de
Heilig Hartkerk zeer beeld-
bepalend voor deze straat.**
Collectie Stadsarchief Breda

besluit het bisdom dat ook de Heilig Hartkerk de deuren moet sluiten, waarna het gebouw zal worden gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw. Vrijwel direct na het besluit ontstaat er een coalitie van onder andere gelovigen, bezorgde buurtbewoners en krakers die zich inzetten voor behoud van het ge-

bouw. Eind 2001 komt er daadwerkelijk zicht op behoud van het gebouw door de aanwijzing tot rijksmonument.

In september 2004 bevestigt de Raad van State het besluit tot aanwijzing de voormalige Heilig Hartkerk. Omdat tegen de uitspraak van de Raad van State geen beroep mogelijk is,

kan worden gesteld dat behoud van het gebouw nu zeker is. De eigenaar van het pand is, in overleg met de gemeente Breda, bezig met planvorming voor de herontwikkeling van de voormalige Heilig Hartkerk. Uitgangspunt hierbij is dat de cultuurhistorische waarden van het gebouw worden geïntegreerd in het plan.

Monumenten komen tot leven

Marc Berends De opzet van de Open Monumentendag 2004 is grondig herzien ten opzichte van eerdere jaren. Er is een programma opgesteld waarbij iedereen, groot en klein, op zijn of haar manier de kans krijgt om kennis te maken met het culturele erfgoed van Breda. Deze nieuwe opzet is door velen zeer gewaardeerd en zal in 2005 worden voortgezet.

Tot en met 2003 speelt Breda een zeer bescheiden rol bij de Open Monumentendag. Het programma bestaat veelal uit een historische markt, fietstocht en openstelling van enkele panden die passen binnen het landelijke thema.

In 2004 is de Open Monumentendag voor het eerst door Vakdirectie Cultuur georganiseerd. Eén van de speerpunten van dit bureau is publieksbereik. De Open Monumentendag is de uitgelezen mogelijkheid om een groot publiek bij ons erfgoed te betrekken. Uitgangspunt hierbij is dat het publiek niet alleen bij monumenten naar binnen moet kunnen, maar dat zij vooral dingen moet beleven.

De Open Monumentendag is in de ogen van de Vakdirectie Cultuur zeer geslaagd. In hebben tussen de 10.000 en 12.000 mensen de Open Monumentendag in Breda bezocht. Hiermee is het bezoekersaantal vertienvoudigd. Vooral het historisch spektakel en Duik in het Duister hebben bijgedragen aan het slagen van de nieuwe opzet.

Historisch spektakel

Op de dag zelf hebben middeleeuwse muziekgroepen, ambachtslieden, troubadours, toneelspelers en figuranten op de Grote Markt en het Kasteelplein gezorgd voor een bruisende, historische sfeer. Ook een zestiende-eeuws kampement, compleet met kapiteinstent en veldkeuken, voor een halve compagnie met kapitein, luitenant, kanonniers, musketiers en vaandelwacht dragen bij aan deze sfeer.

Het belangrijkste onderdeel van het historische spektakel is het naspelen van een belangrijk moment uit de Bredase geschiedenis: de intocht van de eerste Nassau in de Nederlanden zeshonderd jaar geleden. Tijdens deze 'Blyde Incomste' arriveerde graaf Engelbrecht I van Nassau samen met zijn piepjonge bruid Johanna van Polanen in de stad en werd heer van Breda. Op de Open Monumentendag is deze historische stoet opnieuw door de stad getrokken. Op verschillende plaatsen zijn historische situaties op originele wijze nagespeeld, met een knipoog naar de 21^e eeuw.

Duik in het Duister

Op een spannende manier hebben kinderen, maar ook volwassenen, een kijkje kunnen nemen in het Breda van eeuwen geleden! Door de oude binnenstad is een route uitgezet Duik in het Duister langs allerlei bijzondere gebouwen, tuinen en onbekende plekjes. Geheimzinnige gidsen wijzen de mensen de weg en vertellen verhalen over de panden. In een groot aantal monumenten kan binnen een kijkje genomen worden en daarbinnen gebeurt er van alles. Zo wordt de geschiedenis nagespeeld en zijn er activiteiten waaraan de deelnemers zelf kunt hebben meedoen.

stad van de Nassaus 2

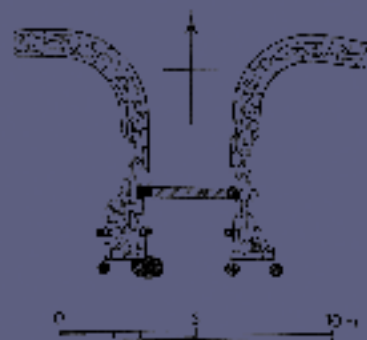
De schans van Lipporn

Johan Hendriks In ErfgoedBrief Breda 2 heb ik aangegeven dat de oorsprong van de Nassaus zeer waarschijnlijk in Lipporn lag. Daar zijn een paar aanwijzingen voor. De eerste echte Nassaus heersten over hetzelfde gebied als de graven van Lipporn. Bovendien noemde Dudo van Laurenburg in 1117 Drutwin van Lipporn nadrukkelijk als één van zijn voorvaderen. Het waren de Laurenburgers die de burcht Nassau lieten bouwen. Maar dan bevinden we ons al halverwege de twaalfde eeuw. We keren eerst terug naar Lipporn.

De schans

Ongeveer 1,5 km ten zuiden van het ongeveer 300 inwoners tellende dorpje Lipporn in de Taunus bevindt zich op een vlakke heuvelrug boven de Werkerbach een rechthoekige versterking, de zogenaamde *Lipporner Schanze*. Over deze schans bestaan geen eigentijdse schriftelijke bronnen. De enige informatie die we hebben is afkomstig van archeologische onderzoek. Daaruit bleek dat hier een zogenaamde Keltische *Viereckschanze* uit de periode tussen 250 v.Chr. en het begin van de jaartelling in de 9^e of 10^e eeuws opnieuw in gebruik werd genomen. Nog immer zijn de spaarzame resten van deze versterkte boerderij of burcht te zien. Het gaat dan om, een nog 0,5 tot 1,2 m hoge rechthoekige omwalling met afgeronde hoeken die een trapeziumvormig terrein van circa 65 x 110 m (0,7 ha) omgeeft. Voor de wal ligt het restant van een spits-

gracht. De wal is niet alleen opgetrokken met hout en aarde, maar bevat ook een nog 0,5-0,6 m hoge en circa 1 m brede muur van los gestapelde stenen. In een tweede fase werd op een afstand van 1 tot 1,5 m een tweede los gestapelde muur opgetrokken van maar liefst 3,5 m dik. Voor de bouw van de muur werd geen mortel gebruikt. De ruimte tussen beide muren werd met leem opgevuld en door middel van lange balken extra versterkt. Zo ontstond een stevige verdedigingsmuur. Dat het hier dus niet om een simpele versterking gaat, blijkt ook uit de vier toegangen. Deze zijn herkenbaar aan de aarden dammen in de gracht en de openingen in de wal. Het belangrijkste was de 2,90 m brede poort in het midden van de smalle noordzijde. Deze bezat naar binnen gebogen poortwangen met een lengte van 6 m. De Duitsers hebben voor dit type de naam *Zangentor* >>>

boven **Plattegrond van de Schans.**
midden **De Zangentor met naar binnen gebogen poortwangen.**
onder **Een doorsnede van de schans met spitsgracht.**

De omwalling en gracht van de schans zijn nu nog goed zichtbaar in het landschap

>>>

bedacht. Eventuele aanvallers konden hier letterlijk 'in de tang' worden genomen. De naar binnen getrokken muren eindigden bij een houten poortgebouw.

Op het binnenterrein zijn geen sporen van bewoning aangetroffen. De in een kleine kuil aangetroffen houtskool en ijzerslakken wijzen op ijzerbewerking. Het aardewerk is vooral uit de 10^e eeuw. Tenslotte zijn er twee delen van een sculptuur opgegraven, die mogelijk deel uitmaakten van een gebouw.

Wat betekent dit nu allemaal?

Het is belangrijk om vast te stellen dat de versterking niet net als de meeste 10^e-eeuwse herenhoeves beneden bij het bouwland is aangelegd, maar dat er duidelijk voor gekozen is om zich hoog boven de rest van de boerenbevolking te vestigen. Dat moet een bewuste keuze geweest zijn. Ook het gebruik van stenen muren en fundamenten en het beeldhouwwerk wijzen erop dat hier een bijzonder stenen gebouw heeft gestaan.

Datering

De *Zangentor* en het aardewerk zijn heel gebruikelijk voor de 10^e eeuw. Diverse moderne onderzoekers hebben er op gewezen dat juist dit soort versterkingen typisch genoemd mag worden voor die tijd waarin de hogere adel (hertogen, graven) zich langzaam maar zeker ging afscheiden van de lagere standen.

Sociaal-economische dimensie

De symbolische ligging van de 10^e-eeuwse hoogteburchten lijkt een privilege van de toenmalige hogere adel te zijn. De Schans van Lipporn was zonder twijfel de representatieve woon- en werkplaats van een leidende hoogadellijke familie. De destijds van veraf zichtbare architectuur onderstreepte dat. In het Rijn-Lahngebied is het de enige van deze soort en bovendien de oudste. Het gaat hier dus om een heel belangrijke plek, ook al zien wij er dat tegenwoordig niet meer aan af.

De bewoner(s)

De enige die in aanmerking komt als bewoner van deze burcht is Drutwin (II) van Lipporn, die in de bronnen voorkomt tussen 940 en 959. We hebben in ErfgoedBrief Breda 2 gezien dat hij een belangrijke rol speelde bij de stichting van het klooster Schaffhausen bij Lipporn en bij de stichting van de eerste stenen kerk in Montaubaur. Hij moet een belangrijk man zijn geweest, want hij wordt in oor-

konden genoemd vóór paltsgraaf Hembert en vóór Waldbert, graaf in de Engersgouw. Hij was de belangrijkste vazal van hertog Herman van Zwaben, die tevens gouwgraaf van de Engersgouw was. Drutwin (II) van Lipporn kan niet anders dan ook een graaf zijn geweest. Een andere Drutwin (III), mogelijk een directe nazaat, werd in 991 genoemd als graaf in de Königssundergau, het gebied waartoe Lipporn behoorde en dus waarschijnlijk de kern vormde.

De Schans van Lipporn werd zeker tot ongeveer het jaar 1000 gebruikt. Tegen die tijd paste de bouwwijze niet meer bij het toegenomen bewustzijn dat de hogere adel wenste uit te stralen. Zij ontwikkelde nieuwere vormen van representatie. Aan het begin van de elfde eeuw werd de *Lipporner Schanze* verlaten en vestigden de graven van Lipporn zich ongeveer 700 verderop, waar een nieuwe versterking, de Alteburg, in gebruik werd genomen. Maar daarover de volgende keer meer.

Colofon

De **ErfgoedBrief** Breda is een uitgave van de OntwikkelingsDienst Breda, Vakdirectie Cultuur.

De **ErfgoedBrief** Breda wordt toegezonden aan bewoners van monumenten in Breda en andere belangstellenden. Wilt u dit blad ook ontvangen of een gratis abonnement nemen, bel of mail dan met de heer

G. Otten, (076) 529 9339, g.otten@breda.nl of schrijf naar G. Otten, Bureau Cultureel Erfgoed, Postbus 3920, 4800 DX Breda. Losse exemplaren zijn verkrijgbaar bij de Balie Voorlichting in de hal van het Stadskantoor (Claudius Prinsenlaan 10), bij het Cultuurpunt Breda in de Bibliotheek (Molenstraat 6) en bij het Stadsarchief (Parade 10).

Redactie: Johan Hendriks en Gerard Otten

Beeldredactie: Marc Berends

Vormgeving: x-hoogte, Tilburg

Oplage: 2000 exemplaren

Afbeeldingen op pagina 1 zijn afkomstig uit de collectie van het Breda's Museum, het Stadsarchief Breda en de Vakdirectie Cultuur.